

Совгіра С.В., Гончаренко Г.Є., Лаврик О.Д.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРИРОДООХОРОННІ ЗАХОДИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ВІДНОВЛЕННЯ ПРИРОДНИХ ЕКОСИСТЕМ БАСЕЙНІВ РІЧОК ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОБУЖЖЯ

Збереження ландшафтних екосистем басейнів річок Центрального Побужжя - це проблема, яка постає не тільки перед державою, а й перед кожною людиною.

Природоохоронні заходи, які ми пропонуємо для впровадження в басейнах річок Південного Бугу, направлені як на оздоровлення та відновлення, так і на збільшення водності й поліпшення якості води. Вони мають комплексний характер і тісно пов'язані з процесом покращення стану довкілля в цілому. Часткове впровадження тих чи інших окремо взятих заходів до бажаних результатів практично не приводить. Переконливим прикладом є розчистка русла річки від мулу. Після такого заходу за короткий період часу русло знов замулюється, а далі цей процес ще й прискорюється. Тому необхідно впроваджувати комплексну систему заходів, спрямованих на оздоровлення річки. Такі заходи спрямовані не тільки безпосередньо на гідроекосистему, а й охоплюють весь її водозбірний басейн, оскільки ступінь антропогенного навантаження у басейні безпосередньо відбивається на стані водної екосистеми. Обсяг таких робіт досить значний і потребує немалих фінансових, матеріальних та виробничих затрат.

Приступаючи до розробки системи заходів, спрямованих на оздоровлення та відновлення річки необхідно визначити першочергові пріоритети і віддалені перспективи. Центральним питанням цієї роботи є раціональне природокористування в басейні річок Центрального Побужжя, яке включає охорону та відтворення природних ресурсів з обов'язковим виділенням

природних комплексів - територій та об'єктів природо-заповідного фонду, які містять:

- ліси з природною структурою та видовим складом, що утворились шляхом природного заліснення з аборигенних порід (або лісокультури, які за структурою та видовим складом наблизились до природних лісів або вийшли з експлуатації), ступінь дигресії яких не сягає 3-ї стадії. Вітровали та згарища таких лісів (а також території відведені під спонтанне заліснення) теж входять до поняття дикої природи;
- болота з нульовим або мінімальним впливом меліорації, збережені в природному стані (або освоєні, якщо вони вийшли з регулярного використання);
- луки, псамофітні угруповання та пустища, що здатні існувати без впливу людини (також ті, що вийшли з регулярного використання);
- степові та лучно-степові ділянки, а також солончаки і солонці (у т.ч. перелоги, де сформувалась або формується степова рослинність);
- природні водойми (із збереженим гідрологічним режимом та рельєфом дна, а також штучні водойми, що вийшли з експлуатації);
- скелі та виходи порід природного походження, а також антропогенного походження, що вийшли з експлуатації.

Мала площа, острівне розміщення і недостатня репрезентативність природних ландшафтів, а також негативний вплив освоєних територій зумовлюють подальше погіршення їх стану та зменшення площі. Тому необхідним є сприяння збільшенню відведеної для дикої природи території та вжиття заходів щодо відновлення та призупинення її деградації.

Практично всі природні ландшафти та близькі до них за своїм станом ландшафти Центрального Побужжя мають екомережоформуюче значення і підлягають охороні як реальні чи потенційні об'єкти ПЗФ і складові екомереж усіх рівнів.

Слід зауважити, що натуральних об'єктів в басейні Південного Бугу на даний момент залишилось не так багато, тому треба охороняти не лише їх, а й антропогенні об'єкти.

До натуральних охоронних об'єктів Центрального Побужжя можна віднести перекази, пороги та виходи гранітних порід, які можна зустріти в районі м. Ладижина, сіл Губник, Печери, Сокилець. Це, так звані, Побузські «Швейцарії». Так, в одній з таких «Швейцарій» створений ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Коростовецький». До категорії натуральних охоронних об'єктів можна віднести регіональний ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя», заповідник «Єланецький степ», гідрологічні заказники місцевого значення «Осоковий» (біля с. Кірове Немирівського р-ну), «Горбівецький» (с. Горбівці Літинського р-ну), «Конельські болота» (с. Конела Жашківського р-ну) та ін.

Антропогенні охоронні об'єкти розподіляються на три групи: літолого-геоморфологічна, гідрологічна, фітологічна.

Літолого-геоморфологічна група включає об'єкти, що утворилися в результаті будівництва, видобування корисних копалин, стародавніх поховань. Прикладом можуть бути «Змієві вали» в Черкаській обл., кургани Сорока у Вінницькій обл., групи курганів в с. Ковалівка Миколаївської обл., розробки графіту в смт. Завалля Кіровоградської обл. і т.д.

Гідрологічна група об'єднує штучні водні об'єкти, які представляються собою певну історико-культурну цінність, ставки у колишніх гранітних кар'єрах (м. Умань Черкаської обл.).

Фітологічна група - це штучні лісові насадження, на основі яких створені заповідні об'єкти (урочище «Степашська Березина», ДП «Дашівське ЛМГ», посадки буку західноєвропейського у Хмельницькій та Вінницькій областях та ін.).

Ж. Маркович (1991) приводить систему заходів по збереженню рідкісних рослин та їх фітоценозів згідно їх фітосозологічних категорій. Всі заходи поділяються на превентивні і прямі. Превентивні заходи включають

територіально-планувальні, правові та дидактичні. Прямі - заповідні і активні. До територіально-планувальних входить прогнозування прямих і непрямих техногенних змін у структурі флори; фітосологічний моніторинг за популяціями раритетних видів і фітоценозів; екологічне обґрунтування використаних природних ресурсів у ландшафтах, де зосереджені раритетні види і фітоценози; профілактична охорона популяцій раритетних видів, їхніх фітоценозів та локалітетів від техногенного забруднення. До правових та дидактичних заходів відносяться: правовий контроль за охороною раритетних видів рослин, фітоценозів і їх біотопів; відповідна екологічна і природоохоронна освіта населення; контроль за комерційною торгівлею. Заповідні заходи включають збереження раритетних видів шляхом заповідного режиму; заказаного режиму; створення генетичного банку насіння. До активних заходів відноситься репатріація видів, що зникли з території певного регіону; застосування спеціальних біотехнічних заходів для збереження популяцій раритетних видів і їх фітоценозів; культивування зникаючих видів у ботанічних садах, напівкультурне розмноження у природних умовах.

Проведені дослідження показують, що в басейні річки Південний Буг є ряд рослин рідкісних і зникаючих.

В багатьох випадках виявляється не так просто встановити причину, що викликала випадання виду із складу угруповань. Іноді навіть самої непомітної зміни екологічних умов досить для порушення екологічної рівноваги між видами, що може привести до зниження їх чисельності. Зв'язок цих явищ не можна зрозуміти без знання біології, екологічних ознак і конкурентної здатності рослин. Тому поряд з роботами реєстраційного характеру велике значення має постановка досліджень з екології рідкісних видів. Так як вони в більшості характеризуються вузькою амплітудою адаптації, або поганим відновленням.

В структурі антропогенних охоронних об'єктів можна виділити також ландшафтно-техногенні та ландшафтно-інженерні споруди. До них відносяться історико-культурні центри міст та містечок, які несуть в собі пам'ятки минулих

століть (старовинні будинки, вузькі вулички, дороги з бруківки, пам'ятники, сади і парки), в межах Центрального Побужжя - це Летичів, Вінниця, Немирів, Бар, Брацлав, Тульчин, Умань, Монастирище, Тальне, Лисянка, Звенигородка, Первомайськ, Вознесенськ; релігійні споруди з прилеглою до них територією; «водяні» млини, малі гідроелектростанції тощо.

Важливою складовою частиною природоохоронних заходів, поряд із захистом природи від негативних проявів господарської діяльності людини, є збереження найбільш цінних ділянок природних ландшафтів, природної флори та фауни, окремих унікальних дерев, гідротехнічних та геологічних відкладів, парків тощо.

Чинним законодавством передбачено наявність і функціонування власне агроландшафтів у межах наступних категорій ПЗФ: 11 категорій. В межах біосферних заповідників передбачена «зона антропогенних ландшафтів», яка включає території традиційного земле-, лісо-, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності (ст. 18). Отже, с/г використання цієї зони біосферних заповідників Закон не забороняє. Національні природні парки як природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні установи (ст. 20), регіональні ландшафтні парки, які є природоохоронними науково-дослідними та регіональними рекреаційними установами місцевого або регіонального значення (ст. 23), серед функціональних зон мають господарську зону (ст. 21, 24), яка включає серед іншого землі інших землевласників та землекористувачів, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Остання вимога стосується також ботанічних садів та заказників різного рівня, якщо певна с/г діяльність не суперечить їх цілям і завданням.

Що стосується заказників, пам'яток природи та інших ПЗФ нижчих категорій, що вписані в агроландшафт, то вони теоретично можуть грати певну роль у збереженні агробіорізноманіття, але внаслідок малої площі виконують лише своє вузьке призначення, а саме - збереження окремих популяцій

протягом певного часу, сприяння міграціям та ін. Все ж таки конче необхідно розробити систему заходів щодо збереження рідкісних та зникаючих видів в агроландшафті, шляхом створення невеликих резерватів з урегулюванням інтересів власника землі, та специфічними технологічними режимами в таких місцях, які можуть включати заборону використання засобів захисту рослин. Особливо ефективні невеликі резервати чагарникової рослинності та лісових масивів, які водночас можуть слугувати енергетичним резервом для жителів сільської місцевості. Проте для збалансованості агроландшафту необхідно довести площу і рівномірне розміщення охоронних територій до показників, за яких вони б справляли безпосередній вплив на збагачення біорізноманіття на більшій частині сільськогосподарських угідь. Зокрема, передусім йдеться про лучні, степові, а також водні, лісові та інші території. *Розміщувати їх слід з врахуванням створюваної екомережі, тобто так, щоб території, що підлягають особливій охороні, - «ядра» - сполучалися між собою хоча б стрічковими мало трансформованими людиною природними угіддями, аналогічними за умовами місцезростань до «ядер».*

У 1998 р. постійний комітет Ради Європи прийняв рішення про правила мережі територій спеціального збереження (Смарагдова мережа). Смарагдова мережа була запропонована на основі Рекомендації №16 (1989) про території спеціального збереження та Резолюції №3 (1996) про формування Всеєвропейської екологічної мережі. З прийняттям у грудні 1998 р. рішення №5 «Правила для Смарагдової екомережі» і рішення №6 внесення в список видів, які потребують збереження природного середовища існування, став можливим початок роботи Смарагдової екомережі. Спочатку в 1999 р. Рада Європи запропонувала багатьом країнам Центральної і Східної Європи подати експериментальні проекти. На початку 2000 р. проекти були закінчені в Болгарії, Росії і Словенії. В 2001 р. Секретаріат Ради Європи підтримав проекти Угорщини, Литви та України. Держави - члени Європейського союзу вирішили застосувати такі правила Смарагдової екомережі до територій спеціального збереження:

1. Покращення стану збереження природних та напівприродних ландшафтів через екологічні мережі.
2. Сприяння всеосяжному збереженню зникаючих середовищ існування.
3. Сприяння екологічним мережам як засобам втілення цілей Конвенції про біологічне та ландшафтне різноманіття.
4. Базуючись на аналізі та беручи до уваги вже існуючі природоохоронні території, створити чи розширити при необхідності екомережі, приділяючи особливу увагу природним середовищам і екосистемам, які знаходяться під загрозою знищення, та вразливому навколишньому середовищу (окремим видам як компонентам середовища).

Бернська конференція, і зазначені документи Європейського союзу є тими механізмами, на основі яких формується Всеєвропейська екологічна мережа як один з базових напрямків діяльності Всеєвропейської стратегії збереження біологічної та ландшафтно-різноманітності. Смарагдова екомережа розглядає дику природу в її цілісності. Вона спрямована на всеосяжне збереження флори та фауни та їх природних середовищ існування, але особливо наголошується на охороні видів, яким загрожує зникнення, та найуразливіших видів, а також природних середовищ існування, що перебувають під загрозою зникнення або легко піддаються руйнуванню, мігруючих видів та природних середовищ, збереження яких потребує співпраці кількох країн. Згідно цієї конвенції, природні території не просто взаємозалежні одна від одної, а й залучені до широкої Європейської мережі.

Окремою ділянкою природних ландшафтів є територіально цілісна ділянка, відокремлена від інших ділянок природних ландшафтів, що мають назву квазіприродні ландшафти, які повинні мати площу не менше, ніж 0,1 га. Ширина витягнутих ділянок квазіприродних ландшафтів має бути не менше 10 м. Найбільш цінні та територіально виділені ділянки квазіприродних ландшафтів відносяться до природно-заповідних об'єктів різних категорій до проведення наступної таксації цього ландшафту. До проведення заповідання ділянки квазіприродного ландшафту власник або користувач має бути

сповіщений про її статус та несе відповідальність щодо охорони з цього моменту.

На територіях, що межують з ділянками квазіприродних ландшафтів, в смузі шириною 200 м мають бути заборонені меліоративні роботи, застосування хімічних засобів, а також проведення іншої діяльності, що шкідливо впливає на стан ландшафту.

Після оголошення ділянки квазіприродним ландшафтом необхідно усунути види шкоди, завданої ділянці до моменту її оголошення, та ліквідувати об'єкти: дороги, звалища, споруди, меліоративні системи та інші об'єкти, що загрожують стабільності ділянок квазіприродних ландшафтів. У випадках, коли існування згаданих об'єктів не спричиняє погіршення стану дикої природи, не сприяє порушенню режиму ділянок квазіприродних ландшафтів, ліквідація вище згаданих об'єктів може не проводитися.

Ділянка, відведена під відтворення квазіприродного ландшафту, юридично прирівнюється до ділянки природного ландшафту. Якщо ділянка, відведена під відтворення квазіприродного ландшафту, оточена ділянками дикої природи або напівприродними ділянками, і є можливість природного відтворення дикої природи, втручання в процес відтворення природного ландшафту не проводиться.

На ділянках квазіприродних ландшафтів забороняється: добування корисних копалин, розорювання, меліоративні і гідротехнічні роботи, заготівля (вирубівання живих дерев та кущів, за виключенням невластивих природному біорізноманіттю цієї території), живиці, кори, лубу, деревних соків, очерету, лісової підстилки, проведення вирубок лісів без відповідного наукового обґрунтування, підтвердженого документом, скидання відходів і взагалі вивезення і викидання будь-яких предметів та речовин; а також будь-яка діяльність, що призводить до зміни ландшафту, пошкодження ґрунту, зміни рослинних угруповань та видового складу рослин та тварин.

Мета створення природоохоронних територій - підтримання екологічної рівноваги біосфери і її підрозділів в трьох напрямках - загальної взаємодії

людини і природи, взаємовідношення господарського виробництва і природних ресурсів та власне екологічної рівноваги.

Основними чинниками природної рівноваги є гарантований мінімум елементів екосистеми; оптимальність їх співвідношення; максимальне біологічне різноманіття; збалансованість екосистем, що експлуатуються з природним середовищем. Важливими критеріями виділення природоохоронних територій є унікальність об'єктів, їх біорізноманіття, типовість для регіональних систем, репрезентативність і уразливість.